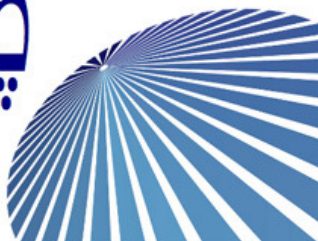

מרחבים

כתב עת אינטראקטיבי
למחשבה פסיכואנליטית

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי

רות שריג¹

הרצאה שניתנה באגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

בערב על "חלומות ומעשיות" 16 לפברואר 2012

אמרה לי אשה שאביה נפטר לפני שנים אחדות: "לא נכון שאומרים שאיש לא חזר משם לספר לנו מה קורה. הנה הלילה פגשתי את אבי שמת. הוא בא מדרך ארוכה והיה מאובק כולו. חיבקתי אותו וחשבתי: כמה חכם הוא אבי שהצליח לעשות מה שאיש לא הצליח לפניו; לצאת משם ולבוא אלינו. כשחיבקתי אותו חשבתי כי החיבוק הוא ההוכחה שאינני חולמת, והוא באמת כאן, כי חשתי את גופו. הוא לא היה ערטילאי אלא ממשי. כשהתעוררתי למחרת הייתי שמחה. אמנם התעצבתי כי הוא שוב נעלם, אבל שמחתי והייתי במצב רוח טוב, כי יכולתי לדבר אתו, לחבק אותו, ולחוש בקיומו הממשי. אפילו רציתי להקניט אותו שכן היה איש מאד רציונאלי שלא האמין בדברים כאלה. אני נדבקתי ברציונאליות שלו ולכן עבורי אין מקום אחר בעולם מלבד החלום שבו ניתן להיפגש עם המת."

¹ פסיכולוגית קלינית ואנליטיקאית יונגיאנית, מדריכה ומטפלת. מרצה בהתמחות היונגיאנית ובבית הספר לפסיכותרפיה בסמינר הקיבוצים ועוסקת בנושא חלומות, מיתולוגיה, והקשר בין תיאורית יונג וקולנוע.

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

אשה שאמה מתה חלמה: "אמא התיישבה לידי והיא מלטפת אותי. היא זקנה מאד. אני כל כך שמחה לראות אותה ואני קופצת ומחבקת אותה. היא ממש אמיתית, והמגע שלה אמיתי לגמרי. והיא אומרת לי 'ילדה טובה, ילדה טובה'".

בנו של ג'ורג' הריסון מספר בסרט התיעודי החדש כי חלם על אביו אחרי מותו. בחלום הוא שואל: "אבא לאן הלכת?", וג'ורג' הריסון משיב לו: "לא הלכתי. אני כאן איתך כל הזמן".

חויית הפגישה בחלום עם מישהו יקר שמת היא חוויה מיוחדת במינה. לעתים קרובות זו חוויה מרוממת. המתעורר מהחלום משתאה לפלא ואיננו יודע האם להצטער שהתעורר או לשמוח שיש מקום בו ניתן לפגוש את המתים. יש תחושה של תדהמה על כך שעולם המתים נמצא סמוך כל כך לעולמנו. שיש נייודות בין העולמות.

החולמים חווים חוויה ממשית בחלומם. כל המדדים הפיזיולוגיים של חוויה ממשית - נמדדים גם בחוויה בחלום. מדדי התפיסה, הראייה, ההפעלה החושית - הכול דומה. המרחב הדמיוני של החלום נחוה כמציאות בזמן התרחשותו.

בתוך אינסוף הנושאים עליהם אנו חולמים – יש לחלומות עם מתים מעמד מיוחד. אדוארד טיילור בן המאה ה-19, אבי האנתרופולוגיה, טען כי חלומות על מתים הם הבסיס לכל הדתות בעולם ולתפיסת האלוהות, היות שהופעת המתים בחלומותיהם של החיים - מעידה על קיום ישויות רוחניות.

האמונה בקיומה של הנשמה אחרי מות הגוף היא אוניברסלית וקיימת בכל התרבויות והמיתולוגיות.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

אומר יונג: 'החלומות שלי ושל אחרים עזרו לי לעצב את השקפתי על החיים שאחרי המוות. יש לנו צורך בחיי נצח. לרמזים הניתנים בחלומות ובמיתולוגיה יש להתייחס, גם אם אין אפשרות להוכיח דבר. אדם חייב לבטא את השקפה על החיים שלאחר המוות או לבנות דימוי של מצב זה, חרף הסיכוי שאין בכך ממש. נחוץ מיתוס אודות המוות כי ההגיון אינו מספק כל תשובה על כך. המיתוס יכול להעלות דימויים בעלי ערך להולכים בדרך. והמאמין בהם יצדק ממש כמו מי שאינו מאמין.'

ככל שאדם מתבגר - מתרבים המתים שהוא מכיר. המוות דורש התכוננות והתקרבות. בגיל מאוחר נדרש לכך כל אחד, אם ירצה או לא ירצה, ובגיל צעיר – רק מי שאדם קרוב אליו מת.

החלומות, שהם המיתולוגיה הפרטית של כל אחד, עוזרים לבנות דימוי של המוות.

בחלומה של האשה על אביה נתפס המוות כמין סוג של שבי, או כלא, שצריך לברוח ממנו כדי לבוא לכאן חזרה. הדרך משם ארוכה מאד וההולך בה בגדיו מתכסים באבק. ויסלבה שימבורסקה, המשוררת הפולנית (שנפטרה בשבוע שעבר), מספרת בשיר בשם "חלום", מתוך ספרה "בשבח החלומות", על איש אהוב שנהרג, שהולך דרך ארוכה כדי להגיע מעולם המתים אל החלום שלה:

"חללי שלי, שב-לעפר שלי, אדמה שלי,

לובש את דמותו שבתצלום:

צל עלה על פניו, קונכיה בידו,

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

הוא יוצא בדרכו אל חלומי.

נודד דרך חשיכות כבויות מאף-פעם,

דרך ריקויות פעורות זו אל זו לעד,

דרך שבע כפול שבע כפול שבע דומיות.

מופיע על פנים עפעפי,

בעולם האחד והיחיד האפשרי לו.

לבו הירווי פועם.

רוח ראשון קם בשעריו..."

בשיר 'חלום' מתארת המשוררת את המקום ממנו בא החלל שלה כסדרה של היעדרויות:
"חשיכות כבויות מאף פעם, ריקויות פעורות זו אל זו לעד, שבע כפול שבע כפול שבע
דומיות."

סיפורי המיתוסים ברחבי העולם העוסקים בעולם המתים - דומים להפליא והם דומים
להפליא גם לחלומות. הדמיון בין המיתוסים לחלומות בנושא זה הוא מפתיע, שהרי
החולמים אינם מכירים את כל המיתוסים - אך המיתוסים קיימים בתוכם...

העולם הבא עם הריקנות, הדממה, או עם הגיהנום הבוער, ולחילופין - גן העדן על שדותיו
הירוקים לנצח - מופיעים בכל מקום. הומרוס מתאר את השאול כמקום מעורפל המאוכלס
בצללים. ארמונו של האדס, אל השאול, הוא מקום קודר וקר.
שני מדורים יש בשאול: שלב המעבר, והמקום העמוק ביותר - שהוא כלא לנשמות.
נהרות של מכאוב וקינה, אש ושכחה מפרידים בין עולם החיים ועולם המתים.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

גם השופטים הדנים את הנשמות לשבט או לחסד מצויים בכל התרבויות. גם במצרים העתיקה וביוון ביפן וגם במסורת היהודית.

גן העדן במסורת שלנו, לדוגמא, גם הוא יושב על נהרות. נהרות שמן ואפרסמון, חלב יין ודבש, ולחופיהם ורדים והדסים עצי בשמים, ואילנות נושאי פירות מופלאים. שימבורסקה מתארת את המת שלה חולף על פני מקום כמו גן-עדן שבו הכול – אחד. התיאור דומה לזה של גן העדן במסורת היהודית:

"...יום ולילה משתווים,

וכל עונות השנה נחוות באחת....

פתותי שלג ופרפרים מסתחררים יחדיו

ומן העץ המלבלב נושרים פירות".

אך מדוע ואיך מצליחים המתים על פי המיתולוגיה להשתחרר מכלאם בשאול או לצאת מגן העדן ולהגיע אל החיים ?

במיתולוגיות רבות מתוארת צורה כלשהי של חזרה לחיים אחרי מסע הנפש אל ממלכת המתים.

על פי מסורת קבלית - הרוחות שחוזרות הן אלו שלא זכו להיכנס לגן עדן אך גם לא נגזר עליהן גיהנום. לכן הן שטות בעולם ומבקשות את תיקונן. הרוחות באות לצדיקים גדולים כדי שיטהרון.

על פי אותה מסורת - רוחות המתים חוזרות אל החיים כדי למלא כמה מטרות:

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

גליון ג אפרואר 2012 מאמר ג עמ' 5

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

לספר אמיתות מן העולמות שמעבר, להודיע לחיים את גורלותיהם, לגלות עתידות. או - לחילופין - להשלים חסרים שנותרו מתקופת חייהן הקטועים. כמו להתנקם, או לדרוש צדק, להחזיר חובות, ואפילו לבקש שיתקנו את המצבה המתפוררת שלהם. הרוחות באות גם להשלים מעשה אהבים שנקטע באיבו: ואכן שמעתי כמה וכמה חלומות על מתים שבאו לדרוש מאלמנותיהם משגל שהחמיצו בשל מותם...

אחת הסיבות העיקריות לבוא הרוחות היא הצורך להרגיע את הקרובים להם בקשר לגורלן. לספר שהן בסדר בעולם הבא: אותו תפקיד שעשו המתקשר המסורתי והשאמאן אשר סיפרו לאנשים על גורלם של מתיהם – ממלא החלום. החלום בתפקיד השאמאן.

אשה שאמה נפטרה חולמת כי היא נוסעת למרכז טיפולי ספא שם נמצאת אמה. מסתבר שאמה נסעה למקום מרוחק יותר, והחולמת מחכה שההסעה תחזיר אותה. כשהיא נוכחת לדעת שההסעה חזרה ואמה לא מגיעה היא נוסעת בעצמה להחזיר אותה מהמקום בו אמה נמצאת. היא מגיעה למקום הנראה כמו גן. היא מוצאת שם שיח עם גרגרים אדומים ומתוקים ומתחילה לאכול אותם. גבר צעיר מגיע ואומר שהוא המדריך במקום ושהוא יישא בקרוב הרצאה על ערכם התזונתי המעולה של הגרגרים. אמה שוכבת עטופה במגבות לבנות כמו בטיפולי ספא יוקרתיים בכריכות מי מרפא ועדין לא מוכנה לחזור. המתיקות של הגרגרים, העולם השלו של הספא, הגן הנעלם, משרים תחושה גן עדנית וטובה. יחד עם זאת מהדהד כאן המיתוס של פרספונה שנחטפה לשאול ובגלל אכילת גרגרי הרימון נאלצה לחזור לשם לשהה חדשים מדי שנה. וכן, צבעם הלבן של מגבות הספא

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

מזכיר גם תכריכים. אלא שהעולם שבו נמצאת האם לא נחוה כארמונו הקודר של האדס אלא יותר כגן עדן שבו נרגעים ונהנים.

בחלום אחר ראתה אותה אשה את אמה, וכל אחי האם שכבר מתו שנים לפניה, יושבים כמו ציפורים על ענף ושרים במקלה. החולמת מתבדחת ואומרת שלאמה הקול הנמוך ביותר, וכולם צוחקים מהבדיחה. החולמת קמה עם מצב רוח טוב במיוחד. השירה המשותפת של החיים והמתים – עשתה את שלה. החלום היווה תשובה לפחדי המת שתקפו באותה עת את החולמת.

בחלום אחר מקבלת אלמנה תמונות חדשות של בעלה שנפטר שנים קודם, מהמקום בו הוא נמצא בהווה. הוא יושב ליד סלע גדול, ללא הזקן שהיה לו בחייו, ונראה טוב. היא נכנסת לתוך התמונה ומדברת אתו.

החלום הסיר את זקנו של הבעל, אולי כי הנשמה, על פי המיתוס, מגיעה ערומה למקום משכנה החדש. לסלע בחלום יש משמעות סמלית גדולה. הסלע הוא הנצח של המת, גם מצבה עושים מסלע. בתרבויות רבות נחשב הסלע כמקום משכנו של האל, ואצלנו כמקור מים חיים, מקום מתאים לנשמת האדם. הסלע מסמל יציבות וחוסן, ונוסך בטחון בחולמת.

סיבה נוספת לכוא המתים היא לייעץ בקשר לבריאות או לאיכות חיים, וכן להזהיר או להציל.

אשה שאביה נפטר לפני שנים רבות, חולמת כי הוא בא לביקור. בחלומה נראה מצויין, גם מבחינה נפשית. הוא היה במצב רוח טוב, נראה בריא וללא סבל. אביה היה לבוש בצורה אלגנטית עם חולצה לבנה וחליפה בהירה, בניגוד ללבושו בדרך כלל, והתייעץ איתה האם

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

כדאי לו להחליף מקצוע ולהתחיל לייבא צימוקים. החלום מדגיש את הרגעת הסבל שהיה קיים בחיים, ואת המתיקות האפשריות שבמכירת צימוקים. באותה תקופה השתמשה החולמת באכילת צימוקים בודדים כדרך להפחתת משקל, במקום דברי מתיקה אחרים, והחלום כמו תומך בתכנית ההבראה שלה.

סיבה נוספת לבוא המת: לסיים עניינים לא פתורים ולא גמורים. גם כאן משמש החלום כשאמאן העוזר לתווך בין החיים לבין המתים.

לדוגמא: אלמנה צעירה שקיבלה שחרור מבעלה בחלום להכיר מישהו אחר. תיאורטית היא ידעה כי מותר לה להתחיל חיים חדשים שהרי עברו שנים מיום שבעלה נהרג, אלא שכל עוד לא הופיע בעלה המת בחלום ואמר לה במפורש שמותר לה, היא לא יכלה לאפשר לעצמה להמשיך בקשר החדש בלב שלם.

הל, פסיכולוג יונגיאני שכתב ספר על החלומות, מדבר על תהליכי אבל המופיעים באופן טבעי בחלומות. הקרוב המת מופיע כחי. מספר החלומות הללו קטן עם הזמן, בעוד המשמעות הסימבולית גדלה. האיש המת הופך מעין חוש ששי עבור החי. אם האבל מסרב לקבל את עובדת המות – יתחיל המת להופיע בחלום במשמעות שלילית, כאילו לבקש להיפרד מהחולם. אשה שבעלה התאבד נכנסה לאבל ממושך. בחלומות רבים הופיע הרעיון שאסור לה ללכת בעקבותיו, שאין מקום לידו.

חלום על מת המופיע באופן שלילי יכול גם להיות תיקון לחוסר איזון ביחסו של החולם למת. חולמת שאביה נפטר בילדותה, הפכה את האב המת לאידיאל בלתי מושג. היא חלמה שהיא יושבת במבחן, ואביה שלידה נבחן אף הוא. היא מעתיקה ממנו את התשובות, אבל

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

אז עובר הבוחן לידו, ורומז לו שהתשובות שלו שגויות. מיד היא מוחקת מה שהעתיקה, ומחליטה לפתור בעצמה את הבחינה.

הקשר עם המתים חייב להיות עם גבולות. במסורות רבות יש אזהרות מסכנה של דיבוק או של חטיפת הנשמה על ידי המתים. יש אזהרות שלא להתקשר יותר מדי עם המתים כדי שלא יפלו לחיים. לפי אמונה קלטית - בשעות החשיכה קרוב יותר עולם המתים לעולם החיים. מי שיוצא בלילה עשוי לפגוש את קרוביו המתים. גם ללא חלום. לצורך הגנה מיסדו בתרבויות רבות את המפגש עם המתים לימי חג מיוחדים, שאז מזמינים את הרוחות, כמו בבודהיזם, ואף חוגגים לנשמות המשוטטות חג מיוחד. מזמינים אותן וגם שולחים אותן בחזרה.

עמים שבטיים רבים מאמינים שנפש האדם מסתלקת זמנית מהגוף במצב החלום. משוטטת בעולמות אחרים ופוגשת נשמות אחרות בכלל זה גם נפשות של מתים. מסעות אלו מעמידים בסכנה את הנפש שיכולה להיחטף. כלומר גם החולמים עצמם הם נשמות ללא גוף בשנתם, וכמו שמסופר במיתוס היווני השינה והמוות, היפנוס ותנטוס הם תאומים, והאחד יכול ללמד על השני.

יש חלומות בהם באים המתים לדרוש צדק או לנקום, כמו בסרט 'חלומות' של קורוסאווה על החיילים המתים הבאים למפקדם כדי להאשים אותו במותם ובכך ששרד אחריהם, אך גם אם המת מופיע בצורה עויינת אפשר שהדברים יתפתחו לטובה במהלך החלומות, ודמותו תעבור שינוי ותבוא על סיפוקה. כי בתוך מרחב החלום המת ממשיך לחיות ולהתפתח עם החולם במקביל.

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

יונג מספר על חלום שחלם אחרי מות אשתו ובו היא המשיכה את העבודה שהחלה בה בחייה על הגביע הקדוש. היא המשיכה אחרי מותה את התפתחותה הרוחנית.

אשה חולמת כי חבר נעוריה שמת - חוזר. הוא רוצה ללכת ללמוד לתואר ראשון באוניברסיטה, מה שלא הספיק בחייו, והיא משתוממת על כך שלא די לו בעובדה שחזר ממקום אליו הולכים ללא שוב.

חולמת אחרת רואה את חמותה המתה בחלום, אשה שבחייה היתה מרה מאד, והנה היא יושבת ומחייכת, לבושה בשמלה תכולה ופרחונית. הופעתה קלילה ומרנינה, היא מחזיקה גביע יין מזכוכית שלו רגל ארוכה, ובתוכו יין אדום, ומרימה את הכוסית לזכר חמותה שלה. החמות נולדה מחדש בחלום... במקרה זה טיפל החלום גם בקשר כלה וחמות וגם בפן הדיכאוני שבנפש החולמת...

חלומות על מתים הם חלומות על טרנספורמציה. החלום מאפשר למת לעבור תהליך של שיקום והתחדשות. והמת מסמל גם היבט בנפש החולם - העובר שינוי בהתאם.

רוברט מוס, בספרו "לדעת לחלום", אומר: חלומות הם זכוכית מפויחת שבאמצעותה אנחנו מתבוננים, כמו בליקוי חמה - במות.

'קשה להביט במות ממש כמו שקשה להביט בשמש', כאמרתו של דה לה רושפוקו. חלומות הם ציוד הצפייה.

אחת הסיבות לבואם של המתים לחלומות היא להעניק תחושת סיום:

מספרת פרופ' רוזלינד קרטרייט, חוקרת חלומות משיקגו :

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

גליון ג' אפריל 2012 מאמר ג' עמ'

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

"חלמתי הרבה כאשר בתי הבכורה נהרגה פתאום בתאונת מכונית. היא מתה בגיל 28. גידלתי אותה מחדש בחלומות. בתחילה חלמתי שהיא פעוטה בת שנתיים, אני המשכתי להציל אותה מכל מיני דברים. עד שסוף סוף ראיתי אותה כמבוגרת וכעמיתה למקצוע. חלמתי שפגשתי אותה בכנס ליד מעלית צפופה. מחכה למעלית בתוך קהל רב. היא עמדה על ידי ואמרתי: "קריסטין, חשבתי שאת מתה". והיא ענתה: "כן, אני מתה, רק באתי להיות איתך עד שתתרגלי למחשבה." חשבתי: זה מתאים לה, וזה כל כך מנחם שאני יכולה לשמור לי אותה בחלום ולראות אותה כמבוגרת. כך חדלו חלומות ההצלה הרעים בהם הצלתי אותה מאסון בכל פעם. כי בעצם אי אפשר להציל משהו שכבר מת". השינוי שחל בבת המתה תוך כדי חלומות היה מקביל לתהליך שעברה האם.

הופעת המתים בחלומות - לעיתים קרובות אינה מאיימת אלא מנחמת. היא מאפשרת להשאיר את המת בעולם, כי נחוץ זמן רב כדי להיפרד.

זמן רב נחוץ גם בשביל להתכונן:

בשירה של שימבורסקה למשל, המת מתקרב אליה כדי שיתאחדו לבסוף, ויחד יקשיבו לקונכייה שהוא נושא עמו, לשירת הים האינסופי שהיא שירת הנצח.

"אנו קרבים זה לזה. לא יודעת אם בדמעות או בחיוכים. רק עוד צעד אחד ונקשיב יחד לקונכייתך"...

המת בא על מנת לקחת אותה אל עולמו. החלום מכין אותה למותה בעתיד ואף פעם לא מוקדם מדי להתכונן גם אם צפויות עוד שנות חיים ארוכות. (השיר משנת 1962).

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

גליון ג אפרואר 2012 מאמר ג עמ'

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

החלום הוא אורפאוס המוביל את נפש המת היקרה לנו - אל מחוץ לארץ המתים. החלום מאפשר לנו להיפגש, לדבר, לחבק, להאזין ולספר. אבל כשאנו מתעוררים אנו כמו אורפאוס המסתובב לאחור, ובאותו הרגע נעלמים המתים מעינינו.

לחלום על מתים יש משימות רבות שהוא ממלא בו זמנית:

החלום הוא השאמאן הפרטי של כל אחד ואחד.

מחד - החלום מקשר אותנו עם האנשים היקרים שאיבדנו, ומאפשר להם ולקשר עמם להתפתח ולהשתנות. מאידך, החלום על המתים מאפשר לנו להביט במות דרך 'הזכוכית המפוייחת': גם לקבל אותו אל תוך חיינו וגם לבחון לאורו את החיים ולהבין את ייחודנו החד פעמי. להעצים את החיים מולו ואיתו.

בהפגישו אותנו עם מתינו מאפשר לנו החלום חיבור עם מימד רוחני, מציע לנו עזרה בעמדה מול המות. והמביט אל המות יודע כי המסקנה היא לחיות את החיים במלואם. פלוטו הוא שמו השני של האדס אל השאול, מהמיתולוגיה היוונית. אל זה הוא גם האחראי על האוצרות הטמונים במעמקי האדמה.

וכפי שאמר יונג: ארכיטיפ המות עשיר בסודות חיים, ובהצטרפו לחיינו – דרך החלום, הוא מעשיר אותם באוצרות החבויים בו.

ביבליוגרפיה

1. המיתולוגיה של עמי העולם – עורך ראשי ד"ר רוי ויליס - הד ארצי הוצאה לאור 1999

מרחבים – כתב עת של האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית

✠ גליון ג ✠ פברואר 2012 ✠ מאמר ג ✠ עמ'

הופעת מתים בחלומות – מיתוסים על העולם שאחרי / רות שריג

2. זיכרונות חלומות מחשבות – ק.ג. יונג - הוצאת רמות אוניברסיטת תל-אביב.

3. המיתולוגיה היהודית – חגי דגן – מפה מיפוי והוצאה לאור 2003.

4. מיתולוגיה – עדית המילטון – מסדה 1982

5. לדעת לחלום – רוברט מוס – הוצאת אהבה (אור יקר) 1999.

6. בשבח החלומות – ויסלבה שימבורסקה – הוצאת קשב לשירה. 2004.